Rafał Czerner, Czesław Lasota
Wrocław

ŚREDNIOWIECZNE MUROWANE OBIEKTY HANDLOWE NA RYNKU WROCŁAWSKIM

Cechą wyróżniającą miasta Polski południowej i środkowej o średniowiecznej metryce lokacyjnej są występujące w nich tzw. bloki śródrynkowe. Blok śródrynkowy tworzy zespół budynków, zajmujących środek placu handlowego wytyczonego podczas lokacji, w których koncentrowały się administracja i handel miasta. Proces lokacji miast w zasięgu wspomnianego wyżej obszaru rozpoczął się na Śląsku, gdzie przebiegał najintensywniej. Na kształtowanych rozwiązaniach architektonicznych i planistycznych bloku śródrynkowego Wrocławia, największej aglomeracji Śląska, wzorowały się zapewne inne ośrodki.

Temat architektury wrocławskiego bloku śródrynkowego został poruszony w licznych artykułach i kilku monografiach, przy czym część z nich dotyczy ratusza[1]. Najszerzej o architekturze dawnych obiektów handlowych wspominał R. Stein w wydanej w 1935 r. monografii Rynku, przedstawiając rekonstrukcje ich lokalizacji i wyglądu (ryc. 1), a następnie O. Czerner[2]. Autorów niniejszego artykułu do powrotu do tematu skłoniły wyniki badań architektoniczno-archeologicznych przeprowadzonych w ostatnim dwudziestoleciu w piwnicach budynków bloku śródrynkowego i na przestrzeni między nimi. Uzyskane wyniki badań poszerzyły wiedzę o niektórych obiektach handlowych. Pokazały też, że część z nich uległa całkowitej rozbiórce w XIX w. Dotychczas zostały opublikowane badania sukiennic[3].

Proces kształtowania wrocławskiego bloku śródrynkowego zapoczątkowała budowa sukiennic. Na południe od nich powstał później ratusz, w którego wnętrzach prowadzony był również handel, zaś na północ od sukiennic zostały zorganizowane zespoły stanowisk sprzedaży licznych innych branż handlowych o nazwach: kramy bogate, kramy płócienników, smatruz, kramy rymarzy i siodlarzy (ryc. 2). Sukiennice do pewnego czasu oraz kramy bogate i kramy płócienników tworzyły trzy założenia o podobnych planach. Każde z nich składało się ze stanowisk sprzedaży ustawionych jedno przy drugim, w dwóch szeregach przedzielonych przejściem. Smatruzem

[1] K. Bimler, *Das Breslauer Rathaus*, Breslau 1941; M. Bukowski, M. Zlat, *Ratusz Wrocławski*, Wrocław 1958; O. Czerner, *Ratusz wrocławski, Piwnice Świdnickie*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej", nr 36, Architektura, nr IV, 1960, s. 75-81.

[2] R. Stein, *Der Grosse Ring zu Breslau,* Breslau 1941; O. Czerner, *Rynek Wrocławski*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976.

[3] C. Lasota, M. Chorowska, A. Kudła, *Badania rozwoju zabudowy w rejonie Rynku we Wrocławiu*, Raporty Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej (dalej: Raporty IHASiT), mps, 1984; M. Chorowska, C. Lasota, *Badania piwnic bloku południowego Rynku i w Przejściu Sukienniczym oraz Żelaźniczym*, Raporty IHASiT, 1986; J. Burnita, C. Lasota, *Badania architektoniczne Wrocław - Stare Miasto, Przejście Sukiennicze 5-11*, Muzeum Archeologiczne we Wrocławiu (dalej: MA), mps, 1990; C. Lasota, *Architektura lokacyjnego Wrocławia w XIII w.*, cz. 1: *Blok śródrynkowy*, Raporty IHASiT, 1990; J. Burnita, R. Czerner, *Badania architektury wnętrz dawnej restauracji „Ratuszowa". Wyniki badań, wnioski konserwatorskie*, Raporty IHASiT, 1991; J. Burnita, C. Lasota, *Badania architektoniczne Wrocław – Stare Miasto, Przejście Sukiennicze 5*, MA, 1992; R. Czerner, C. Lasota, *Średniowieczne sukiennice na Śląsku,*[w:] *Kultura Średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto*, Wrocław 1995, s. 51-60; R. Czerner, C. Lasota, *Wrocławskie Sukiennice*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 4, *Gmach*, Wrocław 1998, s. 9-33.

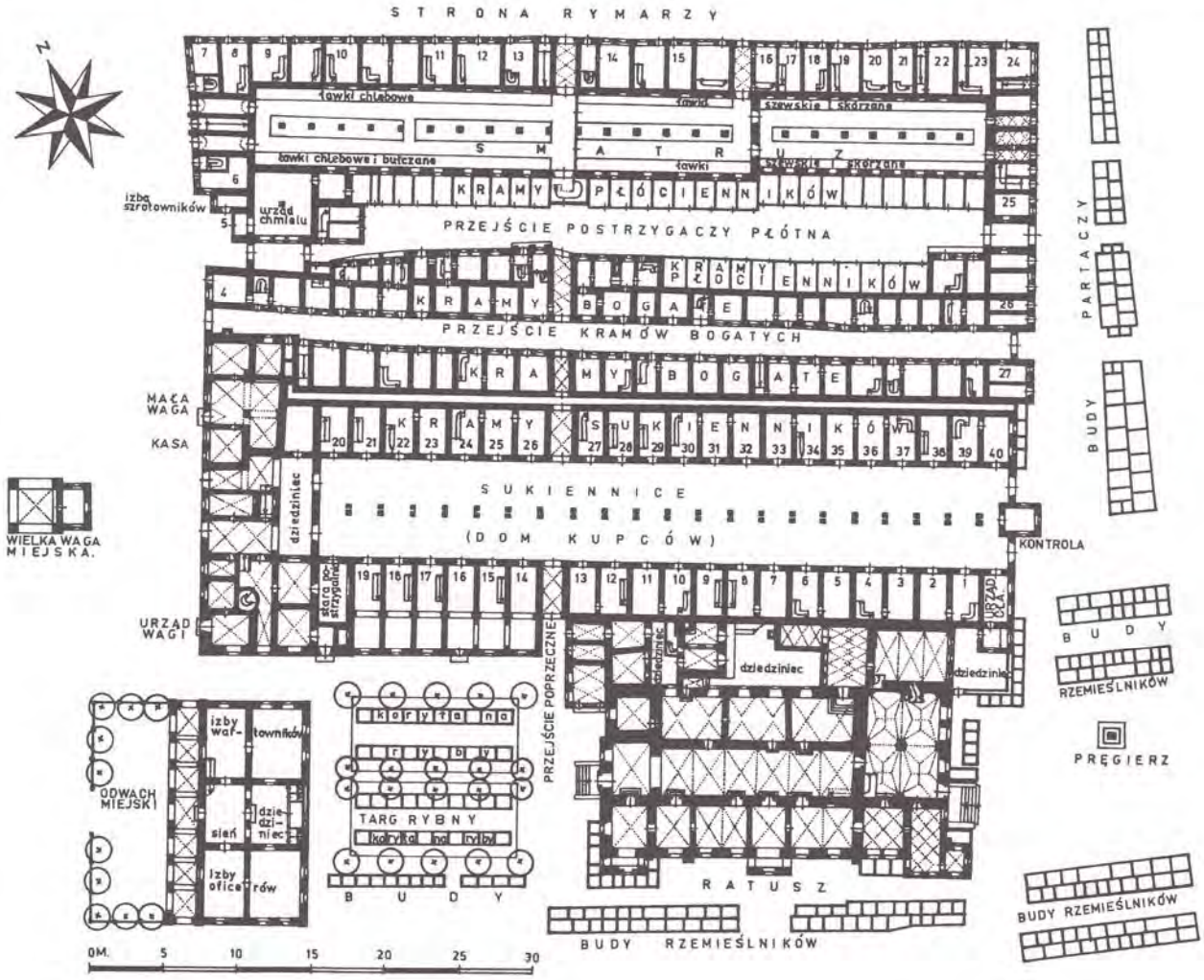

Ryc. 1. Wrocław. Blok śródrynkowy. Rozplanowanie około 1800 r., wg R. Steina (1935) z uzupełnieniami O. Czernera (1976, il. 11)

nazywano handlowy budynek, dwunawowy na parterze i piętrze, do którego od południa przylegał jeden z szeregów kramów płócienników, a od północy dostawione były kramy rymarzy i siodlarzy. Czwarte, najwęższe przejście przecinało cały zespół zabudowy bloku śródrynkowego, wiodąc z północy na południe. W rejonach wylotów przejść przez sukiennice, kramy bogate i kramy płócienników powstawały budynki instytucji związanych z obsługą i nadzorem handlu. Z wyszczególnionych obiektów handlowych drewnianymi do końca średniowiecza pozostały tylko kramy płócienników i większość kramów rymarzy i siodlarzy. Inne bądź od początku miały konstrukcję murowaną, bądź je wkrótce w takie przekształcono.

Najstarsza wzmianka źródłowa, którą można odnieść do wrocławskich sukiennic, zawarta jest w liście – pouczeniu mieszczan Magdeburga skierowanym między rokiem 1211 a 1238, jak się przypuszcza, do Henryka Brodatego. Zwrócili oni m.in. uwagę na niezgodne z zasadami prawa magdeburskiego ograniczenie wolności handlu w założonym przez księcia mieście. Polegało ono na wprowadzeniu książęcego monopolu handlowego w wybudowanym na forum gminy domu z małymi komorami[4]. Następne informacje o *komorach* i *komorach kupców* występują w dokumentach sporządzonych w latach 1242, 1261 i 1272[5]. Z biegiem czasu sukiennice stały się własnością kupców. Monopol kupców w handlu suknem został potwierdzony w przywileju wydanym w 1305 r. przez ks. Bolesława III legnickiego, w którym zakazywało się cięcia sukna i handlu nim komukolwiek i gdziekolwiek w mieście poza komorami sukienniczymi[6].

Sukiennice zajmowały przestrzeń o wymiarach 96 × 29,8 m. Jak wykazały ostatnio prowadzone badania, pierwsze, murowane sukiennice tworzyły cztery, prawdopodobnie jednopiętrowe budynki wydłużone w kierunku wschód–zachód, mieszczące na

[4] *Schlesisches Urkundenbuch* (dalej: SU: t. 1, wyd. H. Appelt, 1971; t. 2, wyd. W. Irgang, 1977; t. 3, wyd. W. Irgang, 1984; t. 4, wyd. W. Irgang, 1988). t. 1, nr 321.
[5] SU, t. 2, nr 229; t. 3, nr 374; t. 4, nr 448.
[6] *Breslauer Urkundenbuch* (dalej: BU). wyd. G. Korn, Breslau 1870, nr 76.

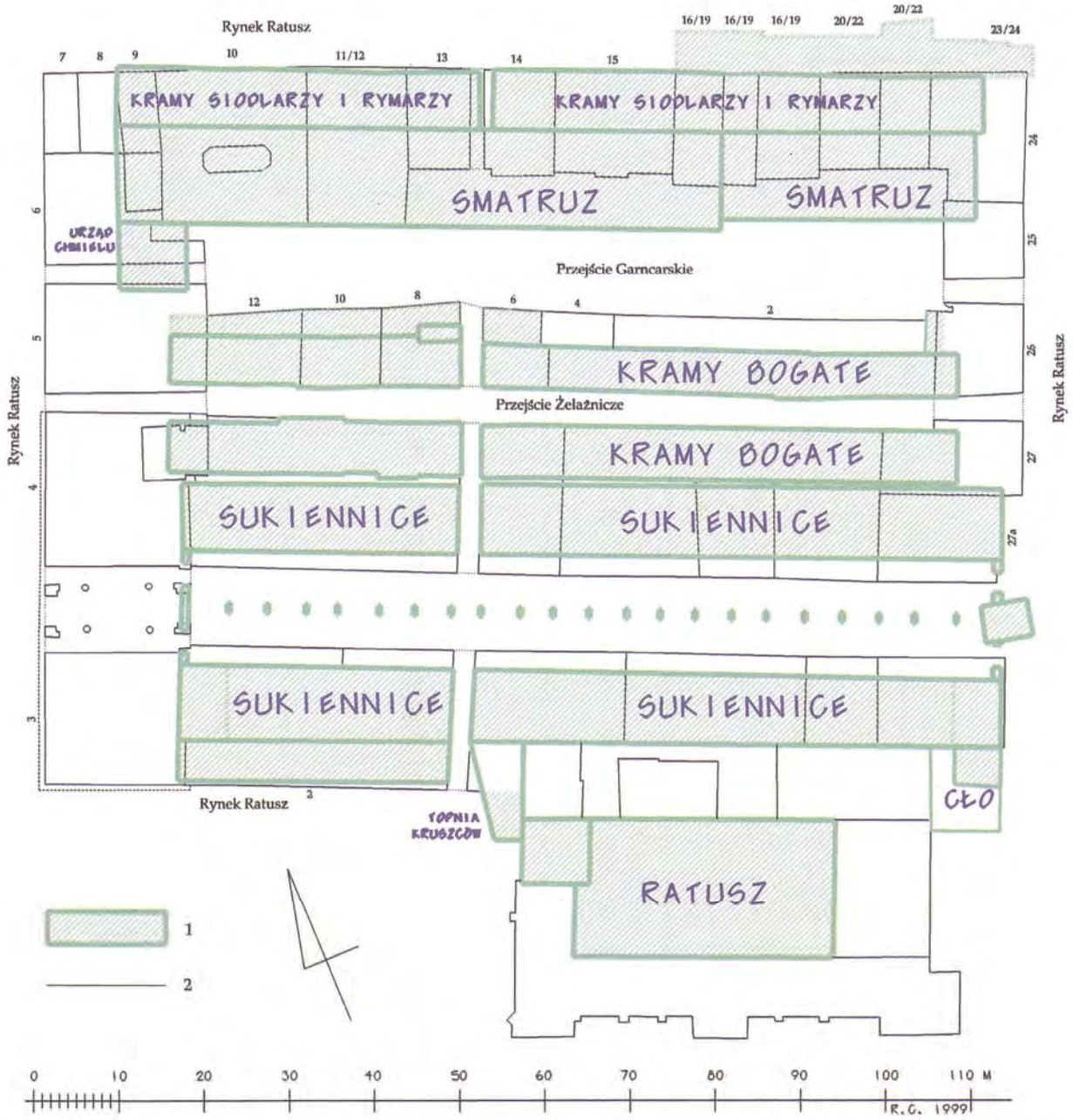

Ryc. 2. Wrocław. Blok śródrynkowy. Lokalizacja obiektów handlowych badanych w latach 1984-1999: 1 – zbadane obiekty, 2 – obecna linia zabudowy

parterze komory-sklepy. Budynki te rozmieszczone były przy dwóch prostopadłych względem siebie przejściach, przecinających się w proporcjach krzyża łacińskiego. Długość par budynków wschodnich i zachodnich wynosiła odpowiednio 61,6 i 32 m. Przejście biegnące w kierunku wschód–zachód, o szerokości 4,96 m, stanowiło rodzaj dziedzińca, z którego wchodziło się do 42 komór o wymiarach planu 6,1-6,2 × 3,6-3,7 m. Budynki wschodnie mieściły ich po 14, zachodnie po 7 (ryc. 3). Przed każdą z komór znajdował się zadaszony przedsionek, wydzielony poprzecznymi murami, odchodzącymi od lica ściany frontowej. Teren sukiennic zabezpieczały bramy umiejscowione na wylotach przejść, na wschodzie i zachodzie w ścianach kurtynowych, na północy i południu w prześwicie między budynkami (ryc. 4).

Budynki sukiennic zostały zbudowane w różnym czasie i etapami. Wzniesiony jako ostatni budynek zajmujący północno-zachodnią część zespołu powstał w 4. ćw. XIII w. Jego ściany wymurowano z cegieł ułożonych w wątku jednowozówkowym, a pozostałych w starszym typologicznie wątku dwuwozówkowym, zwanym wendyjskim. Budynek północno-wschodni powstał w co najmniej trzech fazach budowlanych poświadczonych przez dwa, odnalezione w trakcie badań, styki murów w jego tylnej, północnej

Ryc. 3. Wrocław. Blok śródrynkowy. Rekonstrukcja planu sukiennic z zaznaczeniem przebadanych reliktów i ich rozwarstwieniem chronologicznym: 1 – XIII w.; 2 – koniec XIII w.; 3 – XIV-XV w.; 4 – XVI w.

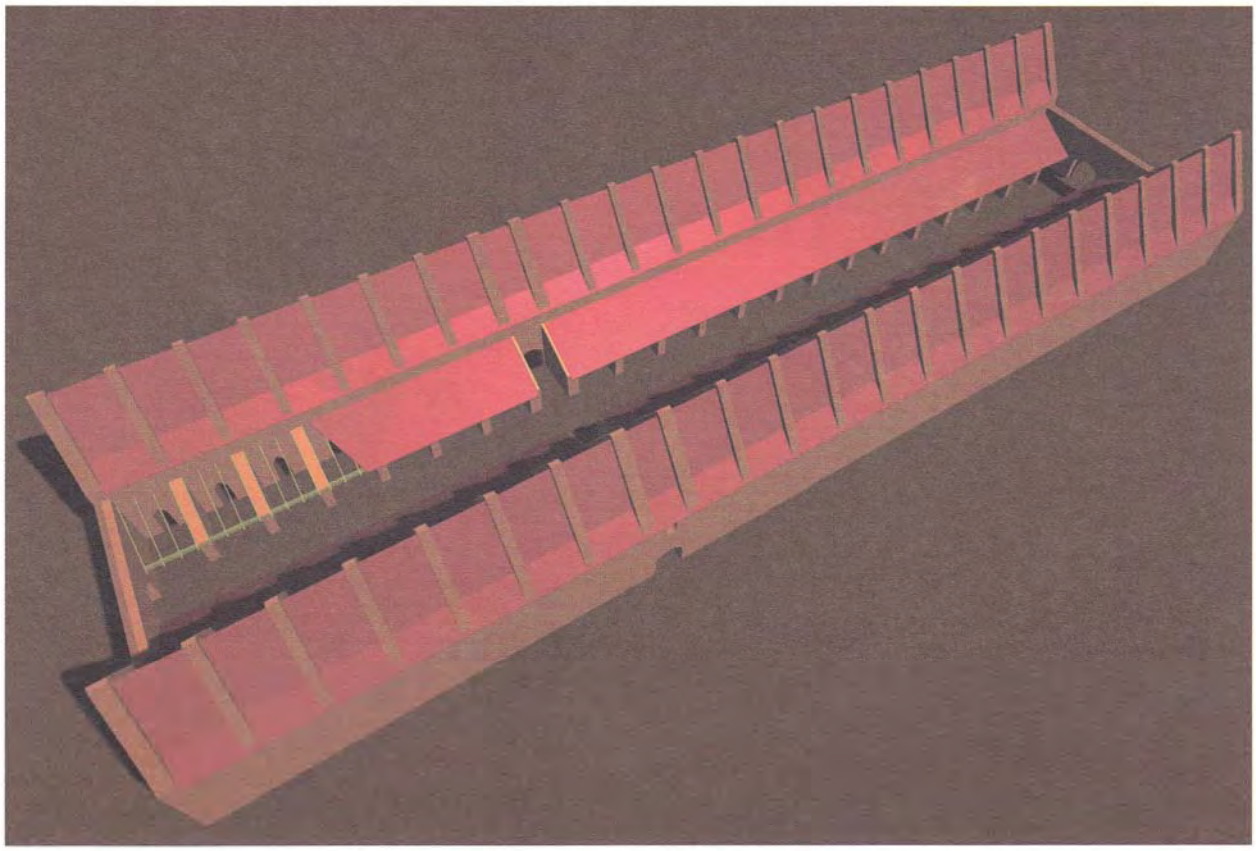

Ryc. 4. Wrocław. Blok śródrynkowy. Rekonstrukcja pierwotnego wyglądu sukiennic z zadaszonymi przedsionkami komór. Rys. R. Czerner (CZERNER, LASOTA 1998, il. 7)

ścianie i pozostałości ścian poprzecznych. W budynku tym nie ujawniono innych scian działowych o średniowiecznym rodowodzie, oprócz zamykających od wschodu obwody murów poszczególnych faz rozwojowych. Odkryte relikty budynku północno-zachodniego pozwoliły wydzielić, na podstawie różnic w technice budowy fundamentów i rozmieszczenia ścian działowych, trzy fazy budowlane. Najpełniej zachowana tylna, południowa ściana budynku południowo-zachodniego pokazuje, że powstał on w całości od jednego rzutu lub co najwyżej w dwóch fazach. Dwie stwierdzone ściany działowe, zbudowane w młodszym wątku gotyckim, były później wstawione w wybudowany już obwód murów. Aktualnie prowadzone badania we wschodniej części południowo-wschodniego budynku sukiennic już wykazały, że zrealizowano go w co najmniej dwóch fazach.

Złożony proces budowy pierwszych murowanych sukiennic i czas jego zakończenia pozwalają domyślać się, że wcześniej istniały komory o konstrukcji drewnianej. Komory murowanych sukiennic po wybudowaniu początkowo nie miały piwnic i były zapewne jednopiętrowe. W najmłodszym budynku północno-zachodnim podział tworzyły ściany murowane, natomiast w powstałych wcześniej były, oprócz ścian murowanych, drewniane przepierzenia. Po jakimś czasie przepierzenia zostały zastąpione ścianami murowanymi i pod komorami założono piwnice, nakrywając je kolebkowymi sklepieniami.

W wieku XV nastąpiła przebudowa sukiennic. Budynki mieszczące komory podwyższono a przedsionki przed nimi rozebrano, poszerzając tym samym przejście-dziedziniec do 13,40 m. Dziedziniec przekształcono w dwunawową halę, nakrywając go pogrążonym dachem, opartym na ustawionych w szeregu 22 granitowych, podwójnych kolumnach. Światło dostawało się do wnętrza hali przez wielkie okna w dachu, umieszczone przed każdą z komór. Kolumny miały formy późnogotyckie. Badania ich fundamentów wykazały, że niektóre z nich po jakimś czasie zostały wymienione, a inne wzmocniono. Czas przebudowy tych fundamentów można kojarzyć z zapiską z 1549 r. o nowym dachu sukiennic[7]. Pogrążony dach nad pasażem tworzyły połacie stanowiące przedłużenia płaszczyzn dachów budynków (ryc. 5). W połaciach tych przed każdą z komór zostały umieszczone lukarny oświetlające przejście. W czasie gdy zakładano dach nad dziedzińcem,

[7] N. POL, *Jahrbücher der Stadt Breslau*, wyd. J. G. Büsching, Breslau 1813/15/19/23; STEIN, *op.cit.*, s. 53.

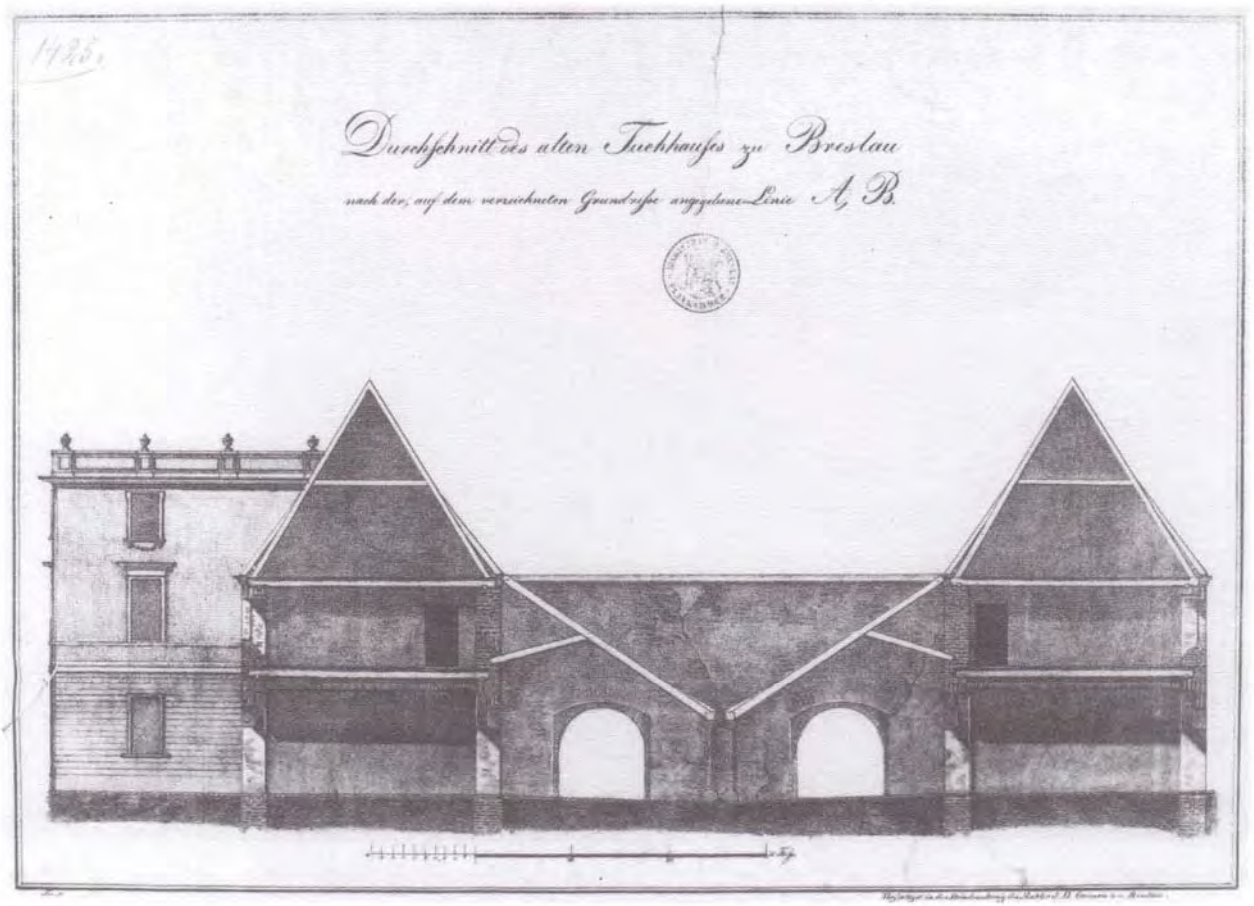

Ryc. 5. Wrocław. Blok śródrynkowy. Przekrój poprzeczny sukiennic w 1821 r. Rys. Feist. (Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia, teczka VI 56, Kap. 11, Tif. 3, N° 12-14)

komory miały po dwa piętra i dwukondygnacyjne poddasza. Budynki obydwóch par: północnej i południowej były połączone nad przejściem poprzecznym. Szczyty ścian oddzielających komory wystawały ponad połacie dachów budynków. Eksponowaną wschodnią elewację sukiennic wieńczył krenelaż założony nad pasem ostrołucznych blend. W elewacji tej umieszczone były teraz dwie bramy, prowadzące do wnętrza sukiennic, usytuowane po dwóch stronach wbudowanego w nią budyneczku. Również dwie bramy były po stronie zachodniej. Poprzedzał je dziedziniec sąsiedniego od zachodu budynku. Taki kształt późnogotyckich sukiennic znany jest z rysunków inwentaryzacyjnych sporządzonych przez Feista[8] i Thiele[9] przed ostateczną rozbiórką zespołu i potwierdzony przez badania archeologiczne[10].

Drugim zespołem stanowisk sprzedaży w całości wymurowanym w okresie średniowiecza były kramy bogate, rozplanowane na północ od sukiennic. Prowadzących handel w tych kramach początkowo nazywano *przekupniami* (institores)[11]. Nazwa *kramarze bogaci* (Reichkrämer) pojawiła się na przełomie XIII/XIV w., po tym jak z kramarzy wyodrębniła się ich uboższa grupa (pauperes crami)[12].

W 1266 r. książę Henryk III sprzedał dwóm mieszczanom wrocławskim *ogrodzony teren przekupniów mający 47,5 kramu* i obiecał nie zwiększać ich liczby ani nie przenosić na inne miejsce[13]. Kramy stanowiące przedmiot tej transakcji były przez jakiś czas drewnianymi budami, na co wskazuje nakaz Rady z 1327 r., aby budować je *z cegieł i z gliny oraz kryć dachówką*[14].

Według R. Steina rozplanowanie kramów bogatych tworzyły trzy szeregi obiektów (ryc. 1). Dwa szeregi zawierające po 20 kramów obramowywały

[8] Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia, teczka VI 56, Kap. 11, Tif. 3, N° 13, 14.
[9] STEIN, *op.cit.*, s. 52, ryc. 26.
[10] CZERNER, LASOTA, *Wrocławskie...*.

[11] 1266 – SU, t. 3, nr 541; 1272 – SU, t. 4, nr 448; 1290 – BU, nr 56; *1303 – Codex Diplomaticus Silesiae* (dalej: CDS, t. 3, *Henricus Pauper Rechnungen der Stadt Breslau von 1299-1358...* , wyd. C. Grünhagen, Breslau 1860; t. 8, *Schlesische Urkunden zur Geschichte der Gewerberechts... vor 1400*, wyd. G. Korn, Breslau 1867). t. 3, s. 9.
[12] Wyróżnienie kramów ubogich po raz pierwszy nastąpiło w 1309 r. – CDS, t. 3, s. 24.
[13] SU, t. 3, nr 541.
[14] BU, nr 123.

z dwóch stron przejście biegnące ze wschodu na zachód – dzisiejszą uliczką Przejście Żelaźnicze i były przecięte przejściem prowadzącym z północy na południe. Trzeci szereg, zawierający 7,5 kramu, być może, utworzony później, przylegał do środkowej części północnego z dłuższych szeregów i był dostępny od strony obecnej uliczki Przejście Garncarskie[15].

Przeprowadzone badania piwnic budynków obramowujących Przejście Żelaźnicze wyjaśniły, że rozplanowanie kramów bogatych było bardziej podobne do układu pierwotnego założenia sukiennic (ryc. 6). Badania rzuciły też światło na proces budowy murowanych kramów i późniejszych ich przekształceń w okresie średniowiecza. Łącznie poznano relikty połowy z ogólnej liczby 48 kramów. Z czterech grup kramów, rozdzielonych krzyżującymi się przejściami o planie krzyża łacińskiego, w największym zakresie zostały poznane zespoły północno-wschodni i południowo-zachodni. Najwięcej informacji o wyglądzie zbudowanych w średniowieczu piwnic-kramów dostarczyły wyniki badań wykopaliskowych, przeprowadzonych na terenie zabudowy niedawno odtworzonej po zniszczeniach wojennych na zrębach zespołu południowo-zachodniego[16].

W odsłoniętych metodą wykopaliskową piwnicach kramów zespołu południowo-zachodniego stwierdzono dwie fazy budowlane. Starszą z nich reprezentują piwnice 2 budynków o cienkich, przepalonych ścianach. Piwnice te były nakryte stropami i przedzielone drewnianym przepierzeniem. W fazie młodszej powstał ciąg sąsiadujących ze sobą siedmiu piwnic o podobnej dyspozycji przestrzennej, mianowicie nakrytych kolebami, z wnękami i oknami w ścianach frontowych, rozmieszczonymi w układzie: dwa okna flankujące wnękę znajdującą się na środku ściany lub dwie wnęki flankujące okno. Z parterów kramów do piwnic wchodziło się przez otwory w sklepieniach, utworzone w tylnych narożnikach wnętrz. Wykonując przebudowę piwnic dwóch wcześniej wzniesionych kramów, zasklepiono je kolebkami i przesunięto ich ściany szczytowe w kierunku południowym, dostosowując do nowych linii zabudowy. Niektóre z wyszczególnionych cech dyspozycji przestrzennej piwnic drugiej fazy budowy murowanych kramów zespołu południowo-zachodniego, a w szczególności sklepienia kolebkowe, występują w odkrytych obiektach trzech pozostałych zgrupowań.

Budynki z zasklepionymi piwnicami były wznoszone osobno lub w grupach liczących od 2 do 4 obiektów. Pozwala to sądzić, że stanowiły one własność użytkowników. Przejęcie kramów na własność przez poszczególnych mieszczan nastąpiło prawdopodobnie w ciągu pierwszej tercji XIV w. Pierwsze wzmianki źródłowe mówiące o kramarzach jako o właścicielach ich miejsc pracy pochodzą z lat 20. XIV w.[17] Podobieństwo w rozwiązaniach wnętrz piwnicznych znacznej części kramów wskazuje, że prawdopodobnie zbudowano je w niezbyt długim okresie czasu, być może, zaraz po wspomnianym wyżej nakazie wydanym przez Radę w 1327 r.

W świetle wyników przeprowadzonych przez nas badań, w obu szeregach na wschód od poprzecznego przejścia przez blok śródrynkowy zostało wzniesionych po 15 kramów. Wschodni zasięg szeregu wyznacza dawna linia wschodnich ścian granicznych kramów. Znajdujące się z obu stron wylotu Przejścia Żelaźniczego kamienice Rynek-Ratusz 26 i 27, później wzniesione, dochodzą prostopadle do tej linii. Z szeregu północnego kramów między przejściem a ową linią graniczną odkryto relikty 11 średniowiecznych piwnic. Uzyskany tym samym plan średniowiecznych ścian kramów daje podstawę do zrekonstruowania na tym odcinku 15 obiektów. Szereg południowy, poza dwoma skrajnymi od zachodu piwnicami kramów, nie został na tym odcinku przebadany. Pozostałych 18 kramów znajdowało się na zachód od przejścia prowadzącego przez blok śródrynkowy z północy na południe. Z szeregu południowego w tej grupie poznano ciąg złożony z opisanych już 7 średniowiecznych piwnic, a z północnego dwie pary piwnic rozdzielone luką odpowiadającą szerokości jeszcze dwóch takich wnętrz (ryc. 6).

Rekonstruowana długość części zespołu kramów rozciągającej się na wschód od poprzecznego przejścia przez blok śródrynkowy wynosi 55,9 m. Uliczka prowadząca między szeregami budynków murowanych w rejonie skrzyżowania z przejściem poprzecznym, szerokim na 2,55 m, miała 4,26 m szerokości. Kramy murowane szeregu północnego, długie przeciętnie na 3,70 m, były krótsze od znajdujących się w szeregu południowym o około 0,75 m. Można sądzić, że nastąpiło poszerzenie szeregu południowego kosztem miedzucha, który biegł między kramami bogatymi a sukiennicami. Przykład takiego rozwiązania został stwierdzony w zasięgu południowo-zachodniej

[15] STEIN, *op. cit.*, s. 64, 65.

[16] CHOROWSKA, LASOTA, *op. cit.*; BURNITA, LASOTA, 1990 i 1992, *op. cit.*

[17] BU, nr 123.

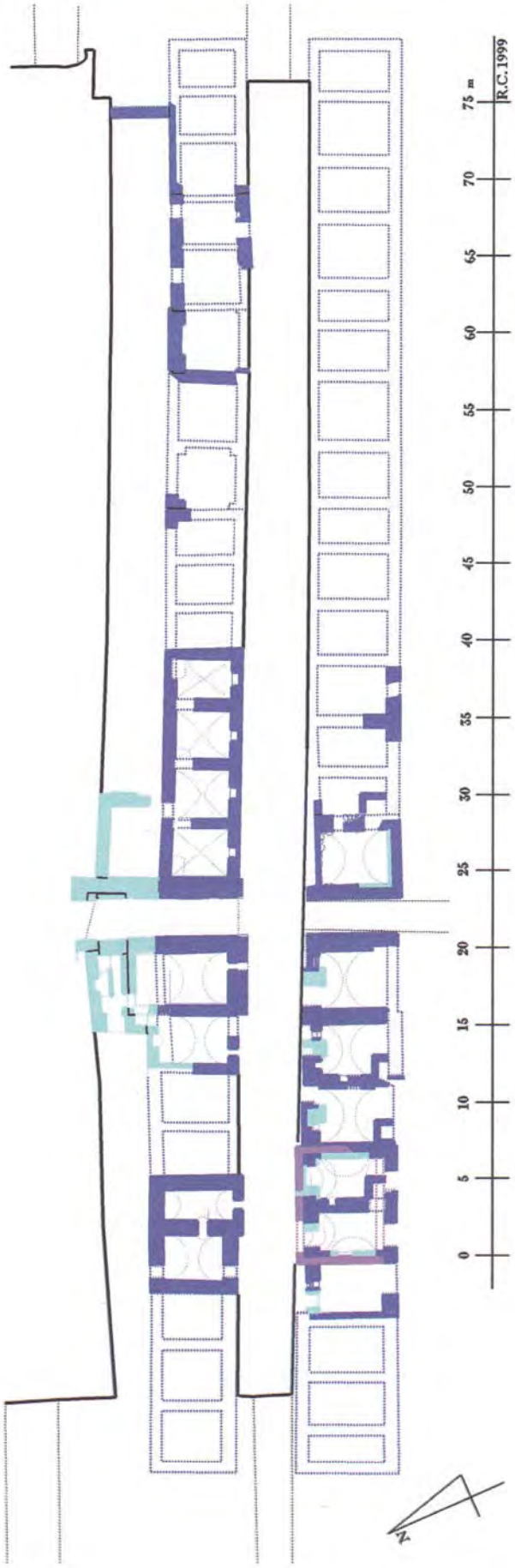

Ryc. 6. Wrocław. Blok śródrynkowy. Rekonstrukcja planu murowanych kramów bogatych z zaznaczeniem przebadanych reliktów i ich rozwarstwieniem chronologicznym: 1 – XIV w. (kramy starsze); 2 – XIV w. (kramy młodsze); 3 – od XV do ok. poł. XVI w. (przebudowa kramów na domy mieszkalne)

grupy kramów. Szerokość miedzucha po zakończeniu budowy kramów murowanych wynosiła około 1 m. Zróżnicowaną szerokość wnętrz kramów, która wynosiła od 2,02 do 3,87 m, można wytłumaczyć przepisem prawa budowlanego odnoszącym się do budowy ścian granicznych[18].

Według przyjętego w literaturze poglądu od poł. XV w.[19] a, być może, nawet w pierwszej ćwierci tego stulecia[20] rozpoczęła się adaptacja kramów bogatych na cele mieszkalne. Przeprowadzone badania wykazały, że enklawa kubatury wchodząca od strony południowej w przestrzeń zespołu kramów płóciennikόw powstała w wyniku rozbudowy jednoprzestrzennych założeń kramów bogatych o nowe trakty. Odkryte mury gotyckie i wczesnorenesansowe tych drugich traktów unaoczniają proces rozbudowy północnego szeregu kramów na odcinku zachodnim i na wschodnim w rejonie poprzecznego przejścia przez blok śródrynkowy. Kram ograniczający przejście od zachodu był powiększany w kierunku północnym trzykrotnie. Obecnie po obu stronach przejścia poprzecznego stoją cztery kamienice o numeracji Przejście Garncarskie 6-12, których elewacje północne i południowe mają wystrój renesansowy. W dwóch elewacjach od strony Przejścia Garncarskiego są portale, w tym w budynku nr 8 jest obramienie drzwi typu gotyckiego. Właśnie o nim wiadomo, że powstał w wyniku trzykrotnej rozbudowy w stronę północną jednoprzestrzennego kramu. W ścianach wewnętrznych kamienic nr 8 i 10 R. Stein zauważył obramowania otworów o formach gotyckich, w tym drzwi[21]. Portale w elewacjach od strony kramów płóciennikόw zapewne prowadziły do wnętrz mieszkalnych, podczas gdy do sklepów wchodziło się nadal z uliczki biegnącej między kramami. Rejestr podatkowy z 1564 r. w pozycji *Vnder den Reichkromen* wymienia 9 nieruchomości o szerokości od 8 łokci do około dwukrotnie i trzykrotnie większej[22]. Szerokość 8 łokci (1 łokieć = 57,6 m) jest zbliżona do wymiaru pierwotnych jednoprzestrzennych kramów. Można więc powiedzieć, że adaptacja kramów na budynki mieszkalne ze sklepami na parterach polegała nie tylko na

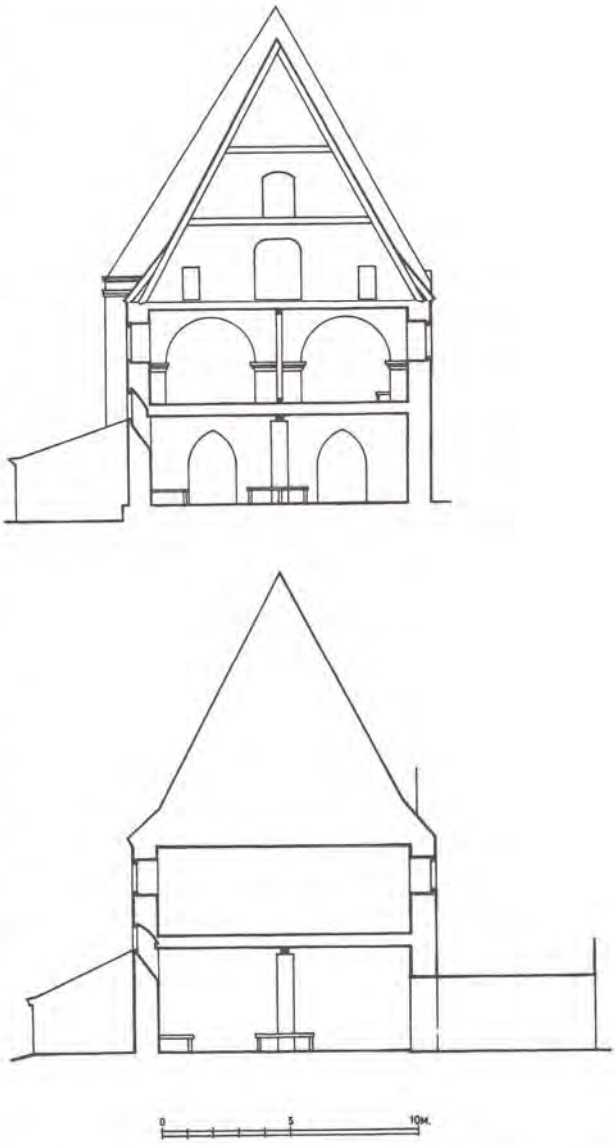

Ryc. 7. Wrocław. Blok śródrynkowy. Przekroje smatruza z około 1800 r., wg O. Czernera (1976, il 12)

ich rozbudowie o tylne trakty w przypadku obiektów szeregu północnego i ich nadbudowanie, lecz również łączeniu po kilka, maksymalnie po trzy obiekty.

Nazwa *smatruz* przylgnęła w XV w. do dwukondygnacyjnego budynku mieszczącego na dwunawowym parterze ławy chlebowe, obuwnicze i z wyrobami ze skóry (ryc. 7). Na jego piętrze odbywał się handel bliżej nie określonymi towarami[23]. Według rekonstrukcji opracowanej przez R. Steina[24], smatruz był budynkiem dwuczęściowym. Części wschodnią i zachodnią o wymiarach około 11 × 33 i 12 × 68,5 m łączyły dwa przejścia. Na parter i piętro smatruza prowadziło po kilka wejść umiejscowionych w ścianach szczytowych i bocznych. W zachodniej ścianie

[18] Regulowano tę kwestię w oparciu o precedensy Magdeburga, a z czasem zgodnie z lokalnymi przepisami. We Wrocławiu najstarszym takim był wilkierz z 1377 r. – BU, nr 306. Por. M. Chorowska, *Średniowieczna kamienica mieszczańska we Wrocławiu*, Wrocław 1994, s. 77, 99.

[19] Stein, *op. cit.*, s. 65.

[20] M. Goliński, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia*, Wrocław 1997, s. 29.

[21] Stein, *op. cit.*, s. 69.

[22] Akta Miasta Wrocławia (dalej: A.m.Wr.), K 85, k. 21r.

[23] Goliński, *op. cit.*, s. 25.

[24] Stein, *op. cit.*, s. 74, rys. 31, 34, 35.

szczytowej zachodniego segmentu smatruza były dwa wejścia prowadzące do hali parteru, usytuowane dokładnie na tych samych osiach, co znajdujące się naprzeciwko, na drugim jej końcu przejście między dwiema częściami budowli. Wzdłuż tych osi biegły przejścia między ustawionymi we wnętrzu ławami. Pomiędzy zachodnimi wejściami na parter były zewnętrzne schody prowadzące do górnej hali. Układ wejść składający się z dwóch bram-korytarzy rozdzielonych tunelową klatką schodową funkcjonował w kamienicy Rynek-Ratusz nr 7, przylegającej do smatruza od zachodu, do czasu jego rozbiórki[25]. Taki sam układ wejść do smatruza znajdować się musiał we wschodniej ścianie jego wschodniej części. W ścianach północnej i południowej zachodniego segmentu budowli były też bramy, usytuowane na osi poprzecznego przejścia wiodącego przez blok śródrynkowy z południa na północ.

Jak wynika z przeprowadzonych badań fundamentów, jako pierwsza powstała większa część zachodnia smatruza (ryc. 8). Stwierdzono mianowicie, że fundament północnej ściany segmentu wschodniego został dobudowany do północno–wschodniego narożа fundamentu zachodniej części budowli. Obie części dwukondygnacyjnego budynku zostały wzniesione nie później niż w 1. poł. XIV w., przy czym zdaniem niektórych badaczy miało to miejsce już około 1300 r.[26]

Przeprowadzone w różnych okresach badania pokazały, że ściany zachodniej, starszej części smatruza wybudowano z cegieł w wątku jednowozówkowym i posadowiono na filarowo-łękowym fundamencie wymurowanym również z cegieł, a w dolnych partiach filarów z eratyków. Odstępy arkad w tym fundamencie odpowiadały przęsłom hali parteru i piętra, zarówno w kierunku podłużnym, jak i poprzecznym (ryc. 8). W ścianach rytm ten znaczyły otwory okienne i wejściowe, we wnętrzu zaś drewniane słupy, które jednak musiały być oparte na murowanych fundamentach. Wschodnia, młodsza część smatruza miała ściany ceglane, posadowione na ciągłym fundamencie również wymurowanym z cegieł, a dołem z eratyków. Starsza, zachodnia część smatruza nie była podpiwniczona. Wschodnia mogła mieć piwnice[27].

Ostatni od strony północnej ciąg zabudowy handlowej bloku śródrynkowego tworzyły kramy rymarzy i siodlarzy, przylegające do ściany smatruza (ryc. 2). Najstarsza wzmianka źródłowa o nich, pochodząca z 1345 r., mówi o dwóch obiektach zamieszkanych przez rymarzy, położonych w *podcieniach rymarskich*[28]. W opisie Wrocławia sporządzonym w drugim dziesięcioleciu XVI w. wspomniano, że północna strona bloku śródrynkowego była zabudowana domkami różnych rzemieślników, częściowo niskimi, drewnianymi budami, częściowo zaś wyższymi i niebrzydkimi budynkami ceglanymi[29]. Spis podatkowy z 1564 r. w pozycji *Vnder den Riemer und Sadtler* wymienia 8 nieruchomości i następnych 17 w pozycji *Vnder den Riemern*. Miały one szerokość od 6 do 19,5 łokcia, w tym 12 było szerokich na 6-8 łokci[30]. Sąsiadujący ze sobą siodlarze i rymarze zajmowali wschodni odcinek zabudowy przylegającej do smatruza. Wskazuje na to zapis w pozycji *Vff dem Kaldinsteyne* w rejestrze szosu z 1403 r., wyszczególniający przemieszanych ze sobą 4 rymarzy i 4 siodlarzy[31]. *Pod Zimnym Kamieniem* nazywała się kamienica stanowiąca północno-wschodni narożnik bloku śródrynkowego.

Z przytoczonych wyżej wzmianek źródłowych wynika, iż kramy rymarzy i siodlarzy już w średniowieczu przekształcano w domy mieszkalne ze sklepami oraz że część z nich była murowana. Obecne kamienice północnej pierzei bloku śródrynkowego, noszące numery Rynek Ratusz 7-24, powstały w czasach nowożytnych, głównie w wiekach XVIII-XIX. Wystrój renesansowy, który zachował się lub znany jest z przekazów ikonograficznych, został zauważony tylko w budynkach nr 17 i 24[32]. Po rozbiórce smatruza w 1824 r. kamienice zostały przedłużone w kierunku południowym[33]. Wiadomo też, że piwnice niektórych kamienic wychodzą poza ich obręb od fasad w kierunku północnym.

Badania wykopaliskowe, przeprowadzone w związku z wymianą nawierzchni Rynku w 1996 r. przy i w pobliżu kamienic północnej strony bloku śródrynkowego, wyjaśniły kwestię czasu budowy występujących przed nie piwnic (ryc. 8). Poszerzyły też, opartą dotychczas jedynie na źródłach pisanych, wiedzę o wyglądzie kramów w okresie średniowiecza. Piwnice przed kamienicami nr 15, 17-24 zostały odkryte

[25] Ukazuje to rys. O. F. Probsta (ok. 1900 r.) wg rys. A. Woelfla z 1861 (za O. Czerner, *op. cit.*, il. 13).
[26] Stein, *op. cit.*, s. 74; O. Czerner, *Rynek...*, s. 27.
[27] Fundamenty zachodniej ściany smatruza odkryli Burnita, Czerner, *op. cit.*, zaś pozostałe zbadali R. Czerner i C. Lasota w 1986 r.
[28] A.m.Wr., G 1, 1, k. 1r-v.
[29] *Bartłomieja Steina renesansowe opisanie Wrocławia*, R. Żerelik [red.], tłum. z łac. M. Krajewski, Wrocław 1995, s. 22.
[30] A.m.Wr., K 85, k. 20r-v.
[31] A.m.Wr., K 8, k. 5v.
[32] Stein, *op. cit.*, s. 86-89; O. Czerner, *Rynek...*, s. 142-144.
[33] O. Czerner, *Rynek...*, s. 28.

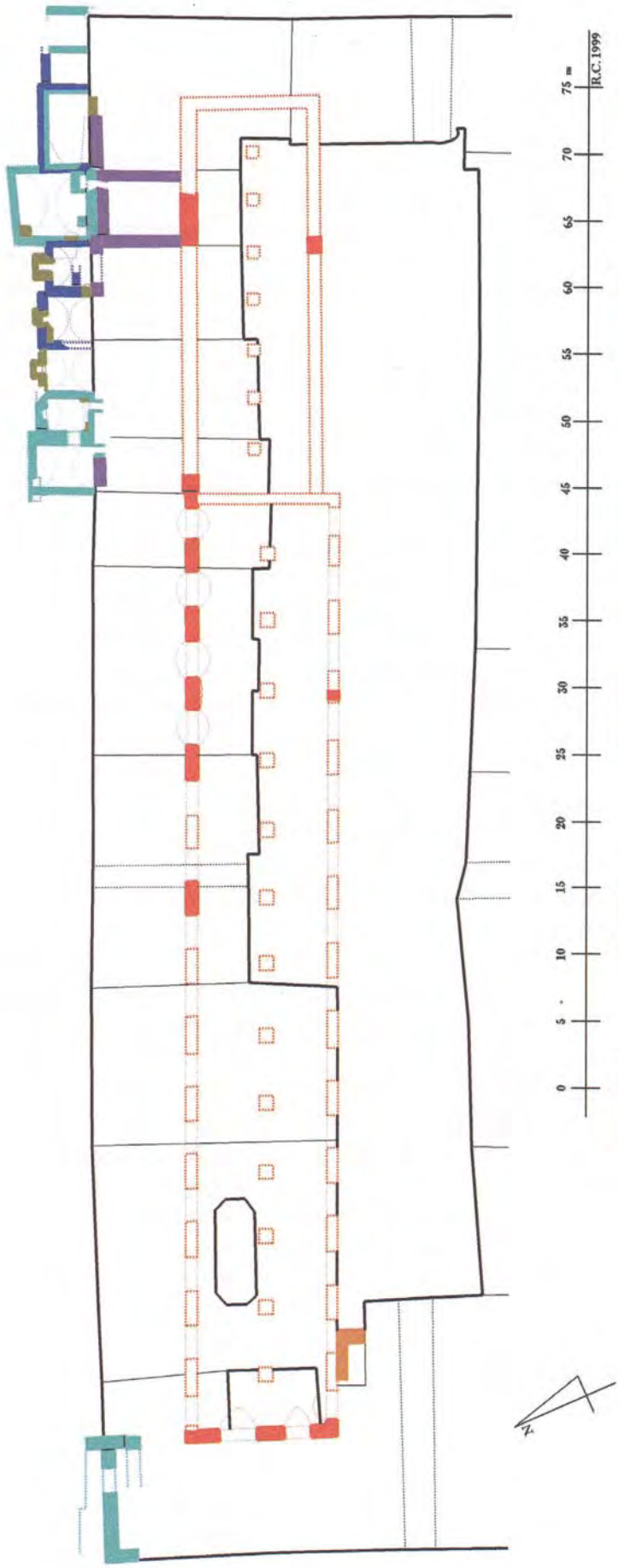

Ryc. 8. Wrocław. Blok śródrynkowy. Plan zbadanych fundamentów i piwnic obiektów handlowych w północnej części bloku: 1 – fundamenty smatruza z 1. poł. XIV w.; 2 – fundamenty urzędu chmielu z XIV-XV w.; 3, 4 – piwnice kramów rymarzy i siodlarzy z XIV w.; 5 – piwnice z okresu renesansu; 6 – piwnice z okresu baroku

na całej ich przestrzeni, przy czym niektóre tylko do sklepień. Z piwnic kamienic odcinka zachodniego poznano lico zewnętrzne ścian północnych[34].

W piwnicach przed kamienicami nr 17, 20, 21, 23, 24, w rejonie gdzie według wzmianek źródłowych znajdowały się przemieszane ze sobą kramy siodlarzy i rymarzy, występują pozostałości 5 budynków gotyckich, z których 4 były dwutraktowe (nr 20, 21, 23, 24). W dwóch przypadkach ustalono, że trakty północne zostały dostawione do wcześniej wzniesionych południowych (nr 21, 23). Piwnice traktów północnych były nakryte stropami i sklepieniami kolebkowymi (nr 21, 24). Wiadomo również, iż nad sklepionymi piwnicami była co najmniej jeszcze jedna kondygnacja, co bezspornie unaocznia stwierdzony fragment gotyckiej ściany działowej, postawionej na kolebce jednej z piwnic. Głębokość południowych, starszych traktów budynków nie przekraczała 7 m. Wymiar ten stanowi odległość od poznanych fundamentów ściany północnej smatruza do zewnętrznego lica północnych ścian pierwotnych budowli murowanych odkrytych w piwnicach przed kamienicami nr 17, 20, 23. Ściany te układają się w jedną linię na odcinku o długości około 30 m, co pozwala sądzić, że wyznacza ona w przybliżeniu pierwszy zasięg kramów od północy. W czasie zakładania nowego rejestru podatkowego w 1564 r. szerokości 25 nieruchomości rymarzy i siodlarzy były zróżnicowane, przy czym 12 z nich było szerokich na 6-8 łokci[35]. Fakt, iż szerokość 50% budynków zawierała się w tym przedziale, pozwala dopatrywać się pierwotnej szerokości kramów w granicach około 3,5-4,6 m (łokieć = 57,6 cm). Cztery murowane kramy po rozbudowie o trakty północne miały długość około 10,5-11,2 m.

Wspomnijmy jeszcze, że inne piwnice występujące przed elewacje kamienic północnej strony bloku śródrynkowego zostały założone w okresie wczesnego i późnego renesansu oraz baroku. Piwnice zbudowane w okresie renesansu występują przed kamienicami nr 17, 18, 22, natomiast młodsze stwierdzono przy kamienicy nr 19 i wszystkich stojących na zachód od nr 15. Ściany piwnic nowożytnych kończą się na poziomie oparcia kolebkowych sklepień, co wyjaśnia, iż wymurowano je już jako mające znajdować się pod nawierzchnią Rynku.

Rozszerzając opis północnej krawędzi bloku śródrynkowego, zawarty we wspomnianym wcześniej dziele z drugiego dziesięciolecia XVI w., o wyniki badań wykopaliskowych, można dodać, że murowane kramy były zgrupowane na wschodnim odcinku zabudowań przylegających do smatruza. Wśród nich były założenia dwutraktowe, a także krótsze, być może, na każdej kondygnacji jednoprzestrzenne. Budynki były najpewniej mieszkalno-handlowe i miały wygląd kamienic. Samoistne piwnice z okresu wczesnego renesansu, występujące przed budynkami w zasięgu zachodniego ciągu zabudowy należącej do rymarzy i siodlarzy, wskazują na czas likwidacji nadziemnych kondygnacji północnych traktów budynków średniowiecznych i powrotu do linii zabudowy ustalonej podczas rozmierzania kramów.

O prowadzeniu handlu w ratuszu świadczą źródła pisane i wyniki badań jego piwnic rozpoczętych przez R. Czernera i C. Lasotę w 1999 r. Nazwa *ratusz* pojawiła się dopiero w latach 60. XIV w. Najpierw dom gminy określano terminem *consistorium* a następnie *pretorium*. Najwcześniejsze wzmianki źródłowe o początkach ratusza występują w księdze rachunkowej miasta prowadzonej od 1299 r. W tym roku zanotowano w niej dochód z consistorium od *telicede*[36]. Prawdopodobnie tak byli nazywani sprzedawcy tkanin lnianych[37]. W 1299 oraz w 1301 r. za rok poprzedni zapisano w księdze rachunkowej wydatki na budowę *consistorium*[38]. Ostatnie wyszczególnienie *consistorium* pochodzi z 1316 r.[39] Od 1328 r. były zapisywane kwoty przeznaczone na budowę *pretorium*[40].

Według większości badających dotychczas ratusz, jego pierwotne założenie tworzył prostokątny budynek, wydłużony w kierunku wschód–zachód, piętrowy i dwunawowy z wieżą na przedłużeniu nawy północnej w stronę zachodnią[41]. Obecnie prowadzone badania w piwnicach potwierdziły ten pogląd, a także uszczegółowiły opracowaną przez O. Czernera rekonstrukcję pierwszej kondygnacji pierwotnego ratusza[42]. Wymiary tej dwunawowej hali wynosiły: długość i szerokość w świetle wnętrza odpowiednio 26,20 i 12,60 m, szerokości naw północnej i południowej – 5,42 i 5,58 m, grubość ścian – 1,80-1,90 m.

[34] Badania piwnic przeprowadził C. Lasota w ramach programu podjętego przez firmę „AKME" – Zdzisław Wiśniewski.
[35] A.m.Wr., K 85, k. 20r-v.
[36] CDS, t. 3, s. 2.
[37] Goliński, *op. cit.*, s. 25.
[38] CDS, t. 3, s. 3, 6.
[39] Ibidem, s. 39.
[40] Ibidem, s. 53, 58, 69-71, 73, 75, 81, 85, 86, 88.
[41] Bimler, *op. cit.*, s. 53, 54, ryc. 21; Bukowski, Zlat, *op. cit.*, s. 28 i n., rys. VII; O. Czerner, *Rynek...*, s. 41, 42, il. 25, 26; J. Rozpędowski, *Architektura świecka od połowy XIII do początku XIV w.*, [w:] Z. Świechowski [red.], *Wrocław, jego dzieje i kultura*, Warszawa 1978, s. 138.

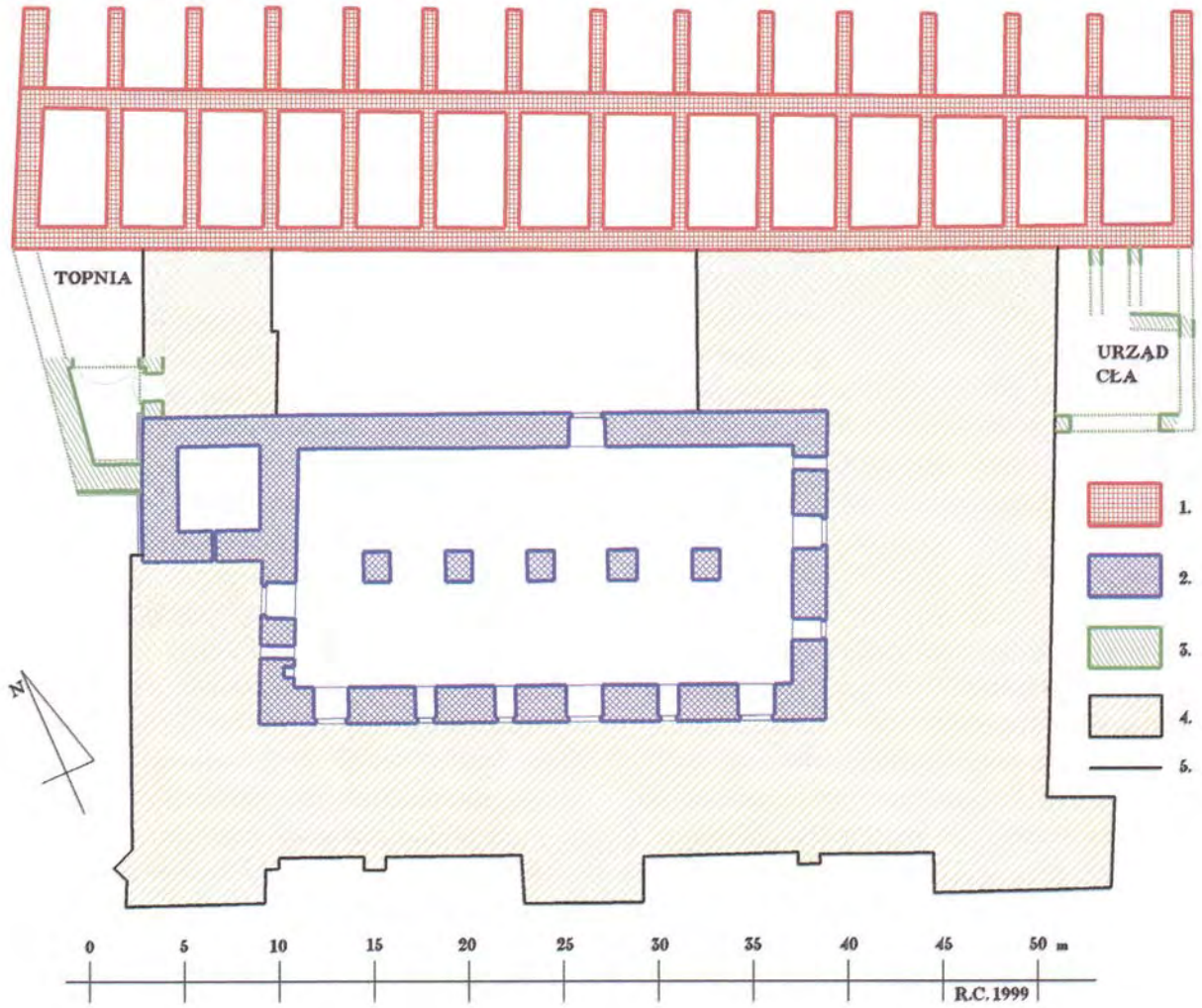

Ryc. 9. Wrocław. Blok śródrynkowy. Plan obiektów handlowych południowo-wschodniej części bloku: 1 – rekonstrukcja planu południowo-wschodniego budynku sukiennic z XIII w.; 2 – rekonstrukcja planu I kondygnacji ratusza (*consistorium*) z około 1300 r.; 3 – plan odkrytych fundamentów topni z XV w. i urzędu cła z XV w.; 4 – rozbudowy ratusza do początku XVI w.; 5 – obecne linie zabudowy

Halę nakrywał drewniany strop oparty na ścianach i pięciu filarach ustawionych na jej osi (ryc. 9). Ściany z cegieł ułożonych w wątku jednowozówkowym zostały posadowione na ławach wykonanych z eratyków. Punktowe fundamenty kwadratowych w planie, ceglanych filarów utworzono z eratyków, z zastosowaniem granitowych belek ustawionych pionowo na narożnikach. Do wnętrza hali prowadziło 10 otworów, w tym 6 o szerokości 1,80-1,90 m, świadczącej o ich przeznaczeniu do transportu towarów. Sześć wejść było w ścianie południowej, po jednym w północnej i zachodniej, a dwa znajdowały się w ścianie wschodniej. Ściany szczytowe wschodnia i zachodnia miały po jednym oknie. Liczba okien w ścianach bocznych pozostaje nieznana ze względu na zasłonięcie ich kolebkowymi sklepieniami, którymi jeszcze w średniowieczu zastąpiono strop nakrywający dwunawowe wnętrze. Przedstawiona najniższa kondygnacja pierwotnego ratusza stanowiła piwnicę i, jak można sądzić, została zbudowana z myślą o prowadzeniu w niej handlu i składowania towarów. Wskazuje na to liczba i wymiary umieszczonych w jej ścianach wejść. Wspomniane wyżej wzmianki źródłowe, mówiące o wydatkach poniesionych na budowę *consistorium* i jednowozówkowy (gotycki) wątek ceglanych ścian dwunawowej hali, jaki pojawił się i upowszechnił w 4. ćw. XIII w.[43], pozwalają widzieć zakończenie jej budowy około 1300 r.

Z 1303 r. pochodzi zapis o dochodach z piwnicy miejskiej[44]. Z nią, w świetle wyników dotychczasowych badań bloku śródrynkowego, można kojarzyć jedynie wnętrze pierwotnego ratusza. W wiekach XIV i XV po wschodniej, południowej i zachodniej stronie dwunawowej hali powstały następne segmenty ratusza, również podpiwniczone. Nowe piwnice także służyły celom handlowym. W 1387 r. w księdze

[42] O. Czerner, *Rynek...*, il. 25.
[43] M. Chorowska, *Średniowieczna kamienica mieszczańska we Wrocławiu*, Wrocław 1994, s. 5.
[44] CDS, t. 3, s. 10.

rachunkowej miasta zostały zanotowane dochody z 4 piwnic[45]. W XV wieku w części piwnic zorganizowano reprezentacyjną piwiarnię miejską[46]. Wiadomo też, że na początku XVI w. na parterze ratusza była prowadzona sprzedaż futer[47].

Z instytucji powołanych do obsługi i kontroli handlu po wschodniej stronie bloku śródrynkowego znajdowały się: krajalnia sukna i Urząd Cła, zlokalizowane przy wyjściu z Sukiennic. Krajalnia do 1515 r. mieściła się w skrajnej komorze szeregu południowego sukiennic, a następnie w budyneczku wkomponowanym we wschodnią elewację ich halowego założenia. W 1574 r. dawne miejsce krajalni zajął Urząd Cła. Obok, w kierunku południowym, stał w średniowieczu budynek o wymiarach planu 8,4 × 9,8 m, z którego zostały odkopane fundamenty (ryc. 3, 9). Odkrycie to oraz wzmianka źródłowa z 1472 r. o „...Sukiennicach obok domu ceł" pozwalają domyślać się, że w roku 1574 nastąpiło jedynie powiększenie siedziby Urzędu Ceł o dawne pomieszczenie krajalni[48].

Po zachodniej stronie handlowej części bloku śródrynkowego były, licząc od północy: Urząd Chmielu, izba szrotowników, Mała Waga, jedna z postrzygalni sukna, umiejscowiona w sukiennicach, w skrajnej komorze południowego szeregu, Urząd Szrotu i Urząd Wagi. Najstarsze wzmianki o nich pochodzą z końca XIII i 1. poł. XIV w.[49] Budynki tych instytucji wyburzono w 1859 r. i na ich miejscu wzniesiono tzw. Nowy Ratusz, obejmujący prawie całą zachodnią stronę bloku śródrynkowego[50]. R. Stein przedstawiając znajdującą się tu dawniej zabudowę o przeznaczeniu handlowym, oparł się na rysunkach inwentaryzacyjnych, na źródłach pisanych i ikonograficznych[51] (ryc. 1). Badania, przeprowadzone niedawno w piwnicach Nowego Ratusza, wykazały, że dawna zabudowa została doszczętnie rozebrana. Wyjątek stanowi niewielki, zachowany fragment budynku Urzędu Chmielu (ryc. 8).

Dom Chmielu przylegał do zachodniego odcinka południowej ściany smatruza. Jego nowożytna lokalizacja jest zbieżna z usytuowaniem wzmiankowanym w źródłach z XIV-XV w.[52] Był to budynek dwukondygnacyjny, mieszczący na parterze salę i przejście do uliczki biegnącej między kramami płócienników. Na kamiennej oprawie wejścia była data 1481[53]. Stwierdzony w piwnicach Nowego Ratusza relikt budynku Urzędu Chmielu jest wykonanym z kamieni polnych średniowiecznym fundamentem północno-wschodniego narożnika jakiegoś wnętrza obiektu dobudowanego do Smatruza[54].

Według źródeł z końca XIV w. Mała Waga znajdowała się obok kramów bogatych i w tym rejonie była też jej ostatnia lokalizacja: na zasklepionym w całości parterze dwupiętrowego budynku wzniesionego w latach 1521-1522. Budynek ten, o szerokości 10,5 m rozciągał się na długości 30,6 m od przejścia kramów bogatych do linii na przedłużeniu południowego szeregu komór sukienniczych. Na południe od pomieszczeń Małej Wagi budynek przecinały dwa przejścia do sukiennic, rozdzielone schodami prowadzącymi na piętro. Tam były dwie sale, w których początkowo odbywał się wyszynk. Do pomieszczeń Małej Wagi wchodziło się od zachodu przez prostokątny portal, nad którego nadprożem było umieszczone wyobrażenie głowy św. Jana Chrzciciela na kamiennej misie z gotyckim napisem na obrzeżu. Okna w elewacji zachodniej były obramione opaskami z profilami krzyżującymi się w narożnikach. Trójdzielne okna pierwszego piętra miały rzeźbione podokienniki. Jeszcze jedno trójdzielne okno z wykutą na nadprożu datą 1521 i rzeźbionym tympanonem było między ostrołucznymi otworami przejść do sukiennic[55].

W 1540 r. w narożu między sukiennicami a budynkiem Małej Wagi powstał nowy budynek o wymiarach planu 20,4 × 13,8 m, dwupiętrowy, nakryty dwoma dachami. Dachy te od południa dochodziły do szczytów podzielonych na pola przekątniowo ustawionymi pilastrami, u góry połączonymi za pomocą esownic. Układ wysokościowy zachodniej elewacji nowego budynku został dostosowany do tego, jaki miała fasada budynku stojącego na północ od niego, wzniesionego wcześniej. Spośród opraw otworów, półkoliście zwieńczonych na parterze i prostokątnych fasciowych na piętrach, wyróżniały się dwa umieszczone w południowej, skrajnej osi elewacji zachodniej. Dolne obramienie wieńczył rzeźbiony konar, a umieszczona nad nim oprawa okna występowała uskakującymi pilastrami przed lico elewacji i zwieńczona była trójkątnym tympanonem. Przedstawiony

[45] Ibidem, s. 126.
[46] Goliński, *op. cit.*, s. 28.
[47] *Bartłomieja Steina...*, s. 105.
[48] Czerner, Lasota, *Wrocławskie...*, s. 25, 30, 31.
[49] „Domo humuli" 1350 – CDS, 3, s. 77; „Schrotambach" 1299 – CDS, 3, s. 2; „blywage" 1316 – CDS, 3, s. 39; „woghus" 1322 – CDS, 3, s. 57.
[50] Stein, *op. cit.*, s. 257, 258.
[51] Ibidem, s. 84, 193-207.
[52] A. Schultz, *Topographie Breslau's im 14. und 15. Jahrhundert*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens", t. 10 (1870-1871), z. 2 (1871), s. 244.
[53] Stein, *op. cit.*, s. 84.
[54] Burnita, Czerner, *op. cit.*
[55] Schultz, *op. cit.*, s. 242, przyp. 5.

budynek do pewnego okresu mieścił urzędy Wielkiej Wagi, szrotu oraz nadzorującego handel rybami[56].

Wspomnijmy jeszcze o topni kruszców, w której odbywało się przetapianie, oczyszczanie i odciskanie próby monet kruszcowych. Najstarsza wzmianka o topni pochodzi z 1299 r.[57] Jej lokalizację przybliża zapis z 1423 r. w księdze ławniczej, w którym miejsce topni stanowi punkt odniesienia: „... *jak się idzie z targu rybnego do komór* (sukiennic) *obok topni*"[58]. Zdaniem R. Steina topnia do czasu rozbudowy ratusza około 1490 r. znajdowała się na południe od wieży[59]. Z najnowszych natomiast badań wynika, że relikty (fragment przewodu dymnego) sugerujące Steinowi takie niegdyś miejsce topni, były fragmentami systemu hypocaustum. Większa jego część wraz z pozostałością pieca zostały teraz odsłonięte i przebadane.

Podczas badań prowadzonych w 1997 r. odkryte zostały fundamenty budynku dobudowanego do wieży od strony północno-zachodniej[60] (ryc. 9). Jest to miejsce odpowiadające, znanej z wspomnianej zapiski z 1423 r., lokalizacji topni przy drodze z targu rybnego do sukiennic. Budynek był usytuowany w ten sposób, iż jego ściana wschodnia stanowiła przedłużenie na północ zachodniej ściany wieży a południowa odchodziła na zachód od środka elewacji wieży. Nie miał on prostokątnego planu, a był trapezowy, szerszy od strony północnej. Mury fundamentowe zarysowują wnętrze o wymiarach: 5,10 m z północy na południe, 2,40 m wzdłuż ściany południowej i 3,80 m wzdłuż północnej. Ponieważ północny mur jest oddalony na południe o ponad 5 m od południowej ściany sukiennic, więc odkryte fundamenty stanowią zapewne relikty jedynie południowego traktu większego budynku, wydłużonego w kierunku północ–południe. Budowlę o takich właśnie proporcjach i stojącą w opisanym miejscu ukazuje osiemnastowieczny rysunek F. B. Wernera przedstawiający widok Rynku od strony zachodniej[61]. Przedstawiony na nim budynek jest piętrowy, nakryty dwoma równoległymi dachami, które od zachodu zamknięto szczytami o formach renesansowych, z pilastrami i esownicami. Wystrój ten należy zapewne wiązać z przebudową topni. Takie same szczyty ma, również ukazany na rysunku, parterowy przedsionek dobudowany od południa. Zbadane ściany fundamentów topni w narożach północno-wschodnim i południowo-zachodnim są ze sobą powiązane. Narożnik północno-zachodni nie został przebadany. Mury wykonano z cegieł ułożonych w licu w nieregularnym wątku jednowozówkowym. Południowy i zachodni wybudowano w wykopie wąskoprzestrzennym, w dolnej partii oszalowanym, natomiast fundamenty po stronie wschodniej i północnej są filarowo łękowe. Ich arkady zostały jeszcze w średniowieczu zamurowane, co mogło się wiązać z podpiwniczeniem budynku.

MITTELALTERLICHE GEMAUERTE BAUTEN AUF DEM BRESLAUER RING

Zusammenfassung

Ein Charakteristikum der Städte Süd- und Mittelpolens, deren Herkunft auf mittelalterliche Gründungen zurückzuführen ist, stellt das Vorkommen von den sog. Mittelmarktblöcken. Ein Mittelmarktblock bildet einen Komplex von Gebäuden inmitten des bei der Stadtgründung abgesteckten Marktplatzes, in denen sich bis ins 19. Jh. die Verwaltung und der Handel jeweiliger Stadt konzentrierten. Der Gründungsprozeß der Städte im Bereich des obengenannten Gebiets nahm seinen Anfang in Schlesien, wo er auch am kräftigsten verlief. Die gestalteten architektonischen und planistischen Lösungen des Mittelmarktblocks Breslaus, der größten Agglomeration Schlesiens, gab freilich Vorbild für andere Orte.

Das Thema der Bebauung des Breslauer Mittelmarktblocks wurde schon in mehreren Beiträgen und einigen Monographien angeschnitten, wobei die meisten von ihnen sich auf das Rathaus bezogen. Die ausführlichste Schilderung verdankt die Architektur der alten Handelseinrichtungen R. Stein in seiner 1935 veröffentlichten Monographie des Großen Rings, indem er eine Rekonstruktion deren Lage und Aussehen dargestellt hat. Die Autoren des vorliegenden

[56] Stein, *op. cit.*, s. 204-207.
[57] CDS, 3, s. 1.
[58] Schultz, *op. cit.*, s. 243, przyp. 2.
[59] Stein, *op. cit.*, s. 188.
[60] Czerner, Lasota, *Badania fundamentów murów obwodowych ratusza wrocławskiego – styczeń 1997*, mps, Katedra Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1997; R. Czerner, C. Lasota, *Etapy budowy średniowiecznego wrocławskiego ratusza w świetle wyników badań z 1997 roku*, [w:] *Wrocławski Rynek*, Wrocław 1999, s. 16 – plan.

[61] Południowa strona Rynku – widok w stronę ul. Oławskiej, akwaforta (200 × 310 cm) K. Remsharta wg rysunku F. B. Wernera, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu.